

Demografia, lurraldea eta zaintza hizkuntza-ekologiaren begiradatik

Itsaso Olaizola Azurmendi

Zuzenbidean lizentziaduna eta Ingurumen Zuzenbidean eta Hizkuntza-ekologian espezializatua

Aurreikuspen demografikoak lurraldeari, zaintzari eta hizkuntzari begira ageri dituen erronkak aztertuz, ondoko lerroetan etorkizun desiragarri baterako pausoak irudikatzen saiatuko naiz; erronka horri hizkuntzaren eta ekologiaren arteko zubietatik begiratu tuko diot.

Lehenik eta behin, hizkuntza-ekologiaren paradigma aurkeztuko dut. Euskararen aldeko testuinguru fisiko eta sozialak sortu eta indartzeak duen balioan jarriko da azpimarra, eta ingurumenerako babes-teknika eta aktibismoa hizkuntzen babeserako ekartzeak zer ezaugarri dituen jasoko da.

Bigarrenik, hizkuntza-ekologiak proposatuko lukeen EH2040 (desiratutako agertokia) irudikatuko dut, batez ere zergatien bueltan hausnartuz. Euskaraz eroso bizitzea eta ondo bizitzea bereizezinak direla iradokiko da, horretarako hizkuntzaren eta lurraldearen arteko elkarreraginean arreta jarritz. Ildo horretan, batetik, tokiko hizkuntzan eroso bizitzea garapen ereduaren baldintza gisa jasoko da, eta, bestetik, lurralde bizigarria euskaraz eta euskaratik eraikitzea zergatik den estrategikoa hausnartuko da.

Hirugarrenik, EH2040 desiraturako agertokira iristeko hizkuntza-ekologiatik demografia, lurraldea eta zaintza al-dagaiekiko erronka/galdera/aukerak identifikatuko ditut dekalogo batean.

Ondorioetan, esperantzaz bukatuko dut, aukeretan arreta jarrita.

Hizkuntza-ekologiaren paradigma

Hizkuntza-larrialdi egoeran, *hizkuntza-ekologiak hizkuntza aniztasuna babestea eta tokiko hizkuntza gutxituen garapena du helburu*. Unibertsalak diren, hizkuntzarekin berarekin lotura ez duten (ez daude hizkuntza garatu eta azpigaratuak) eta botere harremanetan (eta ez prozesu natural batean) oinarritzen diren hizkuntzen desagertze edo ordezkapen faktoreak aintzat hartzen dituelarik, hizkuntza-ekologiak, lurralde berean hitz egiten diren hizkuntzen arteko harremanak aztertzeaz gain, hizkuntza bakoitzak bere testuinguruarekin duen harremana du aztergai. Gurera etorrita, euskararen garapena eta lurraldearen eta herriaren garapena uztartzen ditu. Izan ere, lurralde garapenak eta hizkuntza garapenak muin-muineko lotura dute ekologiaren begirada honetatik. Hala, ekologiak ekosistema osatzen duten espezie eta espazioen arteko elkarreaginak aztertzen dituen moduan, hizkuntza-ekologiak aztertzen ditu harremanetan dauden hizkuntzen arteko eraginak, baina baita hizkuntza bakoitzak bere testuinguruarekin duen harremana ere.

Lurraldetik hizkuntzarako noranzkoan, herriaren eta lurraldearen garapenak euskararen garapena sustatu eta barne bildu beharko luke. Ezin baiezta daiteke garapen eredua jasangarria dela tokiko hizkuntza desagertzeko bidean jartzen badu, euskaraz garatzen ez bada. Euskararen biziberritzea posible egingo duen garapen eredua jasangarria izan dadin, bere hiru dimentsioetan izan beharko da jasangarri: 1) ingurumen eta lurraldearen mugen barruan garatuz (egun hiru Euskal Herri beharko genituzke), 2) justizia soziala eta kultura-hizkuntza

garapena bermatuz (hizkuntzari zentralitatea emanaz, kulturaren bihotza delarik), eta 3) aurreko bi dimentsioak oinarri izango dituen ekonomia sistema eraikiz. Gurean bezala, begirada horretatik urruti ikusten dut Nazio Batuen Erakundea. 2030 urtera begira ezarri dituen Garapen Jasangarriko 17 Helburuen artean, «hizkuntza eta kultura aniztasuna» helburua ez da jasotzen, ez da kasualitatea. Hala ere, badira hizkuntza gutxituen begiradatik egin diren proposamen interesgarriak, hala nola: 18. helburu espezifiko gisa, «hizkuntza eta kultura aniztasuna» jasotzea; hizkuntza beste helburu batzuen baitan esplizitatzea; edota, zeharka, 17 helburuak lortzeko bitarteko gisa hizkuntza jasotzea.

Hizkuntzatik lurralderanzko noranzkoan ere, euskararen garapena estrategikoa da herriaren/lurraldearen garapenerako. Lurraldeko ezaugarri eta berezitasunetatik unibertsal izateko eta kultura eta ekonomia endogenotik garatzeko bidea da euskara. Hizkuntza ezin da ekonomia eta kultura ereduaren 'esternalitate' gisa ulertu eta tratatu.

Hizkuntza-larrialdi egoeran, hizkuntza-ekologiak hizkuntza aniztasuna babestea eta tokiko hizkuntza gutxituen garapena du helburu

Ekologiaren *begirada* hizkuntzetara

Ekologiaren paradigma eta begirada hizkuntzetara ekartzea ez da behartua, inondik inora. Izan ere, giza zientziak eta natur zientziak bereizi beharrezkoak direla argituta, beste gizarte zientziek ere edaten dute ekologiatik, hala nola ekologia politikoak, gizarte ekologiak, ekofeminismoak, populazio-ekologiak edota ekonomia ekologikoak. Zergatik? Ekologiaren begirada holistikoa, sistemikoa, konplexua, dinamikoa eta diziplinartekoa delako, eta, egungo mundu konplexu, ezegonkor eta aldakorra eraldatzeko edota bertara egokitze eraginkorra eta estrategikoa delako.

Zein da ekologiaren begirada hizkuntzara ekarrita? Labur esanda, hiru baieztapen nagusi egin daitezke:

- *Aniztasuna (bioaniztasuna eta hizkuntza aniztasuna) aberastasuna da eta bizirauteko giltzarri ere bada*, egungo kultur homogeneousazio eta hizkuntza pobretzearen aurrean. Zer pentsatua ematen du munduko bioaniztasun handiena hizkuntza aniztasun handiena dagoen lurraldeetan dagoela ikusteak. Erresilientzia linguistikoa eta lurrarekiko harreman estua izan daitezke faktore gakoak?
- *Aniztasunaren babeserako, tokikoa zaindu behar da, tokikoaren balio unibertsala dago muinean*. Tokiko ekonomia, lurraldea eta kultura dira garapenerako oinarriak. Hizkuntzetara ekarrita, gurean euskara: *tokikoa, garaikoa eta ekologikoa den hizkuntza da*. Lurraldeko jatorrizko eta berezko hizkuntza; hizkuntza zaharra bezain modernoa; eta bere lurraldean gutxitua den hizkuntza endemikoa, garatzeko babes neurri orekatzaileak hartu ezean, desagertu (ordezkatua izan) edota gehienez ere biziraungo lukeena.
- *Lurraldetasun printzipioan oinarritzen da eta lurraldeko kultura, hizkuntza eta naturarekin harremanetan jartzeko balio sistema bat proposatzen du*. Begirada produktibista huts batetik (garapen maila = BPG) eredu antropozentrikoagora pasatu gara (giza garapena barne biltzen duen garapen adierazle eta indizeak hor dira); egun, antropozentrismotik ekozentrismora begirada zabaltzea beharrezkoa bezain estrategikoa iruditzen zait. Gizakia/natura dikotomiatik harago, gizakia lurraldea dela eta euskal hiztuna eta komunitatea euskara direla barneratzeko bidea ematen du.

Ekologiaren zientzia hizkuntzen babesera ekartzeak balio praktikoa du

Testuinguruan eta lurraren defentsan jartzen da azpimarra.

Testuinguruaren zaintzan eta esku-hartzean oinarritzen den zientzia da ekologia; horretarako, testuinguru, lurralde

jasangarri eta burujabeak indartu, sortu edota lotzea proposatzen du. Adibide batekin errazago ulertzen da. Ekologian, desagertzeko arriskuan dagoen espezie bat babesteko eta gainerako espezieekin harremanak orekatzeko, espezie horren nitxo ekologikoa edota habitataren jarraitutasuna (korridore ekologikoak) bermatzea estrategikoa bihurtzen da. Hizkuntza-ekologian, lurrarekin eta gainerako bizidunekin gizakiok ditugun harremanak zaintzea proposatzen da, eta, gizakien arteko harremanetan, lehentasunezko esku-hartzea da hizkuntza gutxituentzako egokiak diren testuinguruak edota hizkuntza-korridoreak sortu eta lotzea. Izan ere, jakina da testuinguruak eragiten duela hiztun-komunitateak euskara gehiago/gutxiago edo eroso/estres linguistikoarekin erabiltzean. Euskaraz ari-
tzeko probabilitatea handitu egiten da arnasmuneetan, giro eta kultur eskaintza euskaldunetan, lehen sektorean (orain gutxira arte behintzat) eta naturarekin harremanean, mendian gora eginda edota herri/hiri bizigarrietako plazetan. Eta, aldiz, hiriaren kanpoaldean eraikitzen den zentro komertzialaren testuinguruak nola eragiten du euskararen erabileran?

Artikulu honetan, 'testuinguru' kontzeptuaren baitan elkar-
rerraginean dauden bi dimentsio nagusi eta osagarri barne biltzen dira: lurralde fisikoa eta soziala. Ez da testuinguruaren adiera zabalagoetan sartzen, hala nola euskarak beharrezkoa duen testuinguru edo lurralde birtualean, adibidez.

1. *Testuinguru fisikoa*, espazio edo lurralde fisikoa dago. Lurraldetasunaren garrantzia gero eta agerikoagoa da hizkuntzen biziberritzean. Hizkuntzen erabileran eragina du lurraldeak, eta lurraldean eragin daiteke lurralde politiken (lurralde antolamendua, hirigintza, arkitektura...) bidez. Hausnarketarako galdera batzuk izan daitezke: euskara ofiziala den lurraldeaz ari gara? Zein bailaratan dago eta nola dago komunikatua eta lotua? Maila hurbilean, nolakoa da lurralde/herri/auzo banaketa espaziala? Hau da, nekrosia edo lurralde zatiketa da nagusi, edota lurraldearen egitura-keta eredu ekologikoagora ('tipula' eredu, babes perimetrotak eta korridoreak) gerturatzen da? Erabilera mistoak

(lana/etxea/aisia) dira oinarri? Elikadura, energia edota ura zein eskalatan kudeatzen dira? Nolako etxebizitzak, zein tamainakoak eta norentzat eraikitzen dira? Hutsik daude? Zein leku du tokiko ekonomiak eta zero kilometro filosofiak? Giza harreman askotarikoak, modu orekatuan eta aniztasunean errazten dituzten azpiegiturak eta guneak daude? Kontsumitzea beharrezkoa ez den guneak erabiltzen dira? Norentzat pentsatutako guneak dira? Zein adinetakoentzako herri/hiriak dira? Emakumeentzako gune deserosoak daude? Euskaraz egiten ez diren guneak daude? Zein da lurraldeko bizi erritmoa eta herri/auzoen tamaina?

2. *Testuinguru soziala (hizkuntza komunitatea, kapital sozial eta kulturala)* ere bada. Lurralde horretan bizi diren pertsona eta komunitateen harreman, interakzio sistema eta ezaugarrien arabera egingo da euskaraz gehiago edo gutxiago. Espezie soziala gara, eta harremanak izatea da gure beharrik berezkoena: gertuko harreman sakonak izatea edota 'harremanen dentsitatea' ongi bizitzearen adierazle dira. Zein da hizkuntza-paisaia eta hizkuntza nagusia auzo/kale/lan edo aisialdi gune bakoitzean? Nola dago lurralde horretan euskal

Ingurumen babeserako
tresnak –arau
betearazlea, plangintza
eta sustapen teknikak–
baliagarriak dira, eta
erabiliak jada kasu
batzuetan hizkuntzen
babeserako

komunitatea (trinkoa, sakabana-tua, lausoa, prestigioduna, aktiboa...)? Nolako interakzioa dago (baldin badago) euskal hiztunen eta hizkuntza komunitate desberdinetako kideen artean? Nolako harrera egiten zaie etorri berriei? Interakzio horien nolakotasunaren arabera, euskara ikasteko beharra sentitzen dute etortzen direnek? Ikasteko eta erabiltzeko

aukera dute? Nola/nork kudeatzen ditu herri/auzoko azpiegiturak? Komunitatea eta giza kapitala euskaraz ari da? Nola parte hartzen dute auzokoek lurraldearen definizio eta kudeaketan? Turistifikazioak eta demografia fluxuek nola

eragiten dute hizkuntza erabileran? Auzoko zein zerbitzu eta sektoretan egiten da euskaraz? Lurraldean bizi eta lan egiten du jendeak? Gazteak non elkartzen dira?

Galdera horien erantzunen arabera ikus daiteke testuinguruak bere osotasunean (fisikoa eta soziala) nola eragiten duen euskararen erabileran. ‘Sektorialak’ deitzen diren politika desberdinek proiektu, azpiegitura edo programa bat abian jarri aurretik (prebentzioa), euskararen erabileran izango duen inpaktua neurtzea eskatzen du, adibidez, EAEko Udal Legeak, Eragin Linguistikokoaren Ebaluazioa tresnaren bidez. Eta modu prebentiboan eta pauso bat harago joanez, neurri zuzentzaileak proposatzeaz gain, *‘hizkuntza-politika’ egiteko berariaz eta intentziaz erabil daitezke oso eraginkorrak diren bestelako lurralde, turismo, demografia edota zaintza politikak ere*. Adibide bat jartzearren, ikertuta dago arnaguneetan hizkuntza erabileran gehien eragiten duten bi faktoreak etxebizitza parke berriak eta demografia fluxuak direla. Beraz, egin beharreko galdera izan daiteke: zer demografia eta etxebizitza politika ezarri beharko lirateke arnaguneetan euskarak funtzio eskusiboak izaten jarraitu ahal izateko?

Ekologiaren babes-teknikak euskararen garapenerako baliagarriak dira.

Ingurumen babeserako *tresnak* –arau betearazlea, plangintza eta sustapen teknikak– baliagarriak dira, eta erabiliak jada kasu batzuetan hizkuntzen babeserako. Aurreko puntuan aipatu den eta Ingurumen Eraginen Ebaluazioan inspiratu den Eragin Linguistikoen Ebaluazioaren teknika adibide interesgarria da oso. Hala ere, kontuan izan behar da zailtasunak handiak izaten ari direla bide horretan. Adibide batera ekarrita, Europako Batasunak ingurumenaren babeserako araudi zorrotzak ezartzen dizkie estatuei, eta, aldiz, hizkuntza-eskubideak eskubide unibertsalak (indibidual zein kolektiboak) diren arren, hizkuntza gutxituen sustapena estatuen barne afera gisa uzten da *de facto* sarri asko, eta botere judizialetik eta euskararen lurraldetik kanpoko epaitegietan egiten da ‘hizkuntza-politika’.

Hizkuntza-ekologiak, ekologiaren zientzia ekartzeaz gain, soziolinguistikarekin eta beste zientzia arloekin loturak egitea proposatzen du.

Testuinguru soziolinguistikoari dagokionez, aztertu beharko dira: inkesta soziolinguistikoak, Euskararen Gaitasun Indizea, hizkuntza bilakaera eta joerak, euskaldunen tipologiak eta motibazioak (identitatea, lehen hizkuntza izan edo ez, adina, sexua...), transmisioa eta sozializazioa, gaitasun erlatiboa, pertzepzioen eragina (arrisku edo larritasuna, koherentzia, prestigioa...)... Eta beste zientzia arloetako azterketak ere beharko dira: turismo eta demografia fluxu eta politikak, herritarren parte-hartze eskubideak eta bideak, zaintza egiten den sektoreen egoera... Eta baita gizarte zientzietako kontzeptuak ere, hala nola babesgabetasun ikasia, hizkuntza-prestigioa eta erresilientzia, asimilazioa, ekonomiaren legea, boterearen teoriak edota hizkuntza diskurtsoak. *Konplexua bai, baina beharrezkoa eta aukera ere bai. Krisia ari duen honetan, euskararen erabileraren kristalezko sabaia apurtu eta jauzi kualitatiboa emateko aukera da.*

Ekologiaren aktibismoa euskalgintzara ekartzeak ezaugarri propioak ditu

Nolako aktibismoa sustatuko litzateke hizkuntza-ekologiaren begiradatik? Bost gogoeta hemen:

- Ekologia *zientzia interbentzionista* da, hizkuntza gutxituen garapenerako babes-neurri orekatzaileak hartzea (desorekak orekatzea, 'diskriminazio positiboa', boterearen teoria) eta *hizkuntza-justizia* barne biltzea dakar.
- Ekologiaren begirada *interdependentea* da eta, beraz, *azpimarra interaktibismoan* jartzen da. Horretarako aukera bat haxe da: borroka euskaltzalea, agroekologista, feminista... justizia soziala bilatzen duen borroka bakar gisa ulertzea (aktibismo burujabe integratzailea); beste aukera bat: mugimendu edo elkarte bakoitzak bere borroka nagusia izanik ere, beste mugimendu, borroka eta

antolakunde eta politika sektorialekin –ekologismoa, feminismoa, zaintza orekatua, partaidetza politikoa...– uztartuta aritzea. Aktibismo bidea bat izan edo bestea izan, *hizkuntza-ekologiaren begirada eraginkorra da kontsentsuak, indar-metaketa eta gutxieneko diskurtso konpartituak eraikitzeke eta borroken arteko loturak egiteko*. Kontsentsuak ez du soilik hizkuntzaren aferaren baitakoa izan behar. Hala, egungo garapen ereduaren eta krisiaren alternatiba diren diskurtso eta praktiken osagarritasuna bilatzeko aukera ematen du hizkuntza-ekologiak. Homogeneizazio joerari erantzungo dioten beste kolektibo eta eragileekin interes komunak adostu eta gutxieneko diskurtso eta marra gorriak (hizkuntzari, ingurumenari, generoari lotutako gutxienekoak...) eraikitzeke baliagarria da. Galderak lirateke: zer egin dezake lurraldeko talde/mugimendu/borroka batek besteen alde? Zein da taldearen indargunea? Zer egin dezake talde bakoitzak euskalduntzeari begira? Zer ekarpen egiten die euskarak eta euskalgintzak beste taldeei? Euskarak eta euskal kulturak beraien militantzia praktikak hobetzeko garrantzia duela adierazi izan du, adibidez, Iparraldeko Bizi! mugimendu ekologistak, euskara = «biotopo berezi eta inklusibo» gisa ulertuta.

- *Aktibismoaren prozesua parte-hartze demokratikoan eraikitzen da*. Subsidiarioritasun printzipioa oinarri hartuta, erabakimena herritarrengandik ahal den eta gertuen egotea lehenestea proposatzen da. Izan ere, lurraldean, herrian edo auzoan bizi direnek eta lurraldea bizi dutenek definitu beharko lukete nola bizi nahi duten, eta horrek euskararen aldeko ekintza komunitarioa indartzea, parte hartzea (instituzionala edo ez) ahalbidetzea eta instituzio publikoen berme eta baldintzak definitzea eskatzen du.
- Partaidetza ereduari dagokionez, interesgarria da, orobat, *elkartegintza eta lankidetza ereduak indartzea*. Bakoitzeko adibide interesgarri bana jartzearen: 1) elkartegintzari

lotuta, Bizi! mugimenduari egingo diot erreferentzia berri-
riz ere: %20 euskal hiztuna duen mugimendu ekologista
erradikal eta pragmatikoa izanik, salaketa egin eta herri-
tarrekin sareak osatzeaz gain, ekintza eta jardunbide po-
litikoen proposamen teknikoak (adituak) egin, hautetsiei
ekoformazioa eman eta mugimenduko kide berriei (jada
kontzientzia ekologikoa bai baina euskaltzalea jaso ez du-
tenei) euskararen historiaren eta garrantziaren formazioa
eskaintzen die; 2) lankidetzari dagokionez, badira, baita
ere, gizarte antolatuaren partaidetza sustatzeko erakunde
publikoen eta eragile sozialen lankidetzazko gobernantza
partekatuan bidea egiten ari diren ereduak, berriki sor-
tu den Badalab (Hizkuntza eta Gizarte Berrikuntzarako
Laborategia) egitasmoa tarteko.

- Prozesu dinamikoetan arreta jartzen duenez, hizkuntza-
-ekologiaren ekintzailetasunean *alderdi emozionala eta
taldearen zaintza erdigunera* ekartzen da.

Aktibismoa EH2040an indartsu egoteko, norbanakoaren
eta taldearen zaintzak beharrezkoak izango dira. Egungo
testuinguruan, bereziki, etsipen eta frustrazio sentimen-
duak ere berdintzen du mugimendu euskaltzalea beste
zenbait gizarte mugimendurekin, bai maila pertsonalean,
baina baita borroka kolektiboetan ere. Nik ikusten dut
adineko jende asko etsita euskararen egoerarekin, eta ez
da norbanakoaren auzia soilik, borroka guztietan taldeari
gertatzen zaiona baizik. Orduan, taldea asko zaindu behar
da, aktibismoa iraunkorra eta orekatua izan dadin. Zen-
tzu horretan, badaude nazioartean mugimenduak gizarte
traumaz hitz egiten dutenak. Sistemarekiko ezinegon bat
da. Gertatzen da arrazismoarekin, klima larrialdiaren
kontrako edota herri indigenen borrokekin, adibidez, eta
uste dut hizkuntza gutxituen borrokan ere *landu daitekeela
hizkuntza-trauma*. Izan ere, hizkuntza propioa uztea eta
ordezkatzeta ez da hautu librea. Erreta, etsita, haserre edota
gaindituta sentitzen garela onartu eta konpartitzea lagun-
garria gerta daiteke mugimendua bera indarberritzeko.

Jarreraz, ‘optimista erradikala’ izateko, dimentsio soziala lantzea garrantzitsu ikusten dut. Izan ere, ematen du arazoak orain indibidualak direla, eta arreta kolektiboki gertatzen den horretan ere jarri beharko genuke. Nola gaude 2022an eta nola egongo da euskalgintza EH2040an?

Hizkuntza-ekologiak proposatuko lukeen EH2040 nolakoa litzateke hizkuntza eta ekologiari begira? Eta zergatik?

Euskaraz bizi den lurralde bizigarria

Hizkuntza-ekologiak proposatzen duen EH2040an, agertoki desiratua euskaraz eroso biziko den lurralde bizigarria da. Lurraldetasunaren garrantzia azpimarratzen du hizkuntzen biziberritzerako.

Gobernantza globalean herrien subiranotasunak eta identitateak zein rol eta norainokoa izango duten ezbaian dagoen honetan, mundu mailako erronkei maila lokalean erantzun ahal izateko, euskara/lurraldea azterketak indarra har dezake EH2040an. *Estatutik gabeko herri, lurralde, kultura eta hizkuntza gutxituetan arreta berezia* jarriko delakoan nago.

Bide horretan, zenbait adituk adierazi izan dute jada Euskal Herria «Lurralde Burujabe Jasangarri» gisa uler daitekeela, bai jasangarritasunaren begiradatik ikusita eta baita, nola ez, euskarari dagokionean ere.

Eskala honetan eta tokian-tokian ere, hizkuntzen ‘testuinguruaren’ bi dimentsioen (fisikoa eta soziala) uztardura egiteko, gakoa da *‘lurralde eta herri bizigarri’ kontzeptua aintzat hartzea eta bere baitan hizkuntzaren dimentsioa berariaz*

Hizkuntza-ekologiak proposatzen duen EH2040an, agertoki desiratua euskaraz eroso biziko den lurralde bizigarria da. Lurraldetasunaren garrantzia azpimarratzen du hizkuntzen biziberritzerako

barneratzea. Lurraldean –Euskal Herrian, eskualdean, auzoan...– bizi diren pertsonen eguneroko bizitza erdigunean jartzeak (bizitza bizigarria eta jasangarria izatea) euskaraz eroso bizitzea eta euskaratik lurraldea eta harremanak eraikitzea eskatzen du. Herri eta lurralde bizigarrien ezaugarritzat hartzen dira, adibidez, funtzio ezberdinak izango dituzten eremu fisikoak sustatzea; adin, sexu eta jatorriz askotarikoak diren elkarriketak sortuko diren lekuak diseinatzea eta lotzea (korridore linguistikoak); gero eta metropolizazio joera handiagoak dauden honetan, parkeak eta naturguneak herri eta hirietan integratzea; komunitatearen beharretara egokitutako azpiegiturak eta baliabideak indartzea; eta horiek ahal den eta modu komunitarioenean kudeatzea. Uler daiteke lurralde bizigarria dela, euskaraz eroso bizi ezin bada?

Lurraldeak euskararen erabileran eraginez. Lurralde fisiko bizigarri horiek sustatzeko, harremanak askotarikoak, erosoak eta horizontalak izatea bilatzen da; beraz, aukera handiagoa izango da euskaraz eroso bizi eta aritzeko, baldin eta hiztunak (testuinguru soziala) aktibatuta baldin badaude. Baina kontuz: testuinguru sozialean ere eragin behar da ‘herri bizigarria’ izateko. Izan ere, ahozko harremana errazten duten espazioetan ez da automatikoki euskaraz egingo. Gaur egungo soziolinguistika datuek erakusten dute hautu kontziente bat egin behar dela euskaraz bizitzeko, erabaki pertsonal eta kolektiboa dela. Hala, indibidualizazioa nagusi den gizartean, herritartasun eta euskalduntasun aktiboa begirada komunitariotik eraiki beharra dago, batez ere euskal komunitate gisa.

Euskararen erabilerak lurraldean eraginez. Alderantzizko noranzkoan ere, euskaraz eta euskaltasunetik bizi den komunitateak lurralde bizigarriagoa eraikitzeke potentzial handia duela esan da aurrerago. Hala, eraginkorra litzateke lurralde politikek euskararen erabilera sustatzea. Euskararen aldeko baldintzak egoteko, beharrezkoa izan daiteke euskal hiztun komunitatearen beharrei erantzutea, komunitatearen erabakimena zaintzea eta euskarak funtzio eksklusiboak izango dituen espazio eta lurraldeak eraikitzea.

Zergatik euskaraz?

Esplizitatzen saiatu naizen lurraldea/euskara harremana elikatzen jarraitzeko, *hizkuntzak zer diren eta euskara gure lurraldean zer den* hausnartzeak lagun dezakeela iruditzen zait. Beraz, oso oinarritzkoa diren bi ideia lehen lerrora ekarriko ditut: 1) bizidun guztiak komunikatzen gara (bakteriak, landareak, animaliak), eta gizakion komunikatzeko tresna berezkoena hizkuntza da, hizkuntzak egiten gaitu gizaki; 2) hizkuntza guztiak komunikatzeko baliagarriak dira, noski; baina, gainera, hizkuntza bakoitzak bere hizkuntza komunitatearekin eta bizi den lurraldearekin eta kulturarekin lotura bereizia du. Euskara ez da soilik komunikaziorako hizkuntza bat; hizkuntza-ukipen egoera gutxituan dagoen hizkuntza endemikoa da, euskararen lurraldean garatu edo desagertuko den (ordezkatuko den) hizkuntza da, munduko hizkuntza aniztasuna handitzen duen eta euskararen lurraldea interpretatu, kudeatu eta eraldatzeko aukera ematen duen hizkuntza.

Herri honek eta euskaigintzak *EH2040an euskaraz zergatik egin behar duen kontzientzia hartze hau* beharrezko pausotzat daukat. Nire ustez, ez dugu barneratuta euskaraz bizitzea 'ondo bizitzea' edota 'bizitza duina' kontzeptuen baitan dagoela. Ekologiatik 'ondo bizitzea' edo 'bizi kalitatea' zer den galdetzen denean, ekofeminismotik edo *transition* mugimenduetatik adibidez, behar materialez hitz egiten da, noski: elikagaiak, etxebizitza, soldata duina... Baina, gutxieneko behar horiek bermatuta badaude edo daudenean, harreman sareak eta bizitzari zentzua bilatzea azpimarratzen dira. Gure kasuan, sustatuta eta eraldaketan dagoen herri, kultura eta lurralde bizia izateko, gakoa da harremanak euskaratik eta euskaraz eraikitzea eta euskaraz bizitzeari zentzua eta balio erantsia ematea.

Egungo datu soziolinguistikoek pistak ematen dizkigute nahi dugun etorkizunari begira. Hizkuntzaren motibazio, ezagutza eta erabilera loturak aztertuta, lehentasunak izan daitezke:

1. Jarrera eta motibazioei dagokienez, gazteen eta ez horeen gazteen *hizkuntza motibazioan eta atxikimenduan*

eragitea, gehienek euskara bigarren hizkuntza izango dutela kontuan hartuta eta hizkuntza transmisioan, eza-gutzaz gain, motibazioa transmititzeak ere eragiten duela jakinda. Zentzu horretan, euskarak lurraldearekin duen lotura ikusarazteak eta euskalgintza komunitate ireki eta moderno gisa garatzeak berarekin dakar, neurri batean behintzat, lurraldearekiko, lurrarekiko eta hizkuntzarekiko talde identitatea piztea, areagotzea edo trinkotzea.

2. Datuei begira 18 urtetan euskararen ezagutza maila ez dela igoko aurreikus daitekeen arren, posible da ezagutza erlatiboan eta gaitasunetan eragitea eta, beraz, *euskaraz (ahozkotasunean) eroso aritzea errazten duten lurralde, espazio, mugimendu, komunitate eta giroak (batez ere informalak) irabaztea*. Izan ere, ikusten ari gara gero eta gehiago direla euskararen ezagutza izan arren erdaretan erosoago bizi direnak euskaraz baino (ezagutza urriagatik edota atxikimendu maila baxuagatik).

Hizkuntza-ekologiak demografia, lurraldea eta zaintza aldagaiekiko ikusten dituen erronka eta aukera nagusiak

Jakin Jardunaldian partaide izan diren gainerako adituen ekarpenak oso aberasgarriak gertatu zaizkit, batez ere berriagoak zaizkidan demografia eta zaintza arloetako erronka eta prospekzioei dagokienez. Atal honetan, bertan entzun eta ikasitakoek iradoki dizkidaten hausnarketa eta gogoe-tak hizkuntza-ekologiaren iragazgailutik pasatzeko ariketa egiten saiatu naiz. Hala, dekalogo moduko batean jaso ditut EH2040an lurralde euskalduna, justua eta ekologikoa helbu-ru lituzkeen demografia eta zaintza proposamenak.

1. Lurraldea, demografia eta zaintza politketan, euskara esplizitatzea.

Lurraldeaz orain arte esandakoez harago, demografiak eta zaintzak hiztun eta herrietan eragiten dutenez, euskararen

aldeko demografia eta zaintza ereduak identifikatzetik has gaitezke.

Zaintzari dagokionez, EH2040an nola antolatuko dugu zaintza? Familia nuklearretik haragoko zaintza eredu berri-tzaileek hizkuntza barne biltzen dute? Egoera zaurgarrietan daudenak, dependentzia egoera duten helduak edota desgaitasun edo behar bereziak dituzten pertsonak eta komunitateak zenbat eta nola egongo dira? Euskaraz zainduko dira? Hizkuntza eskubideak bermatuak dituzte?

Eta gazteen zaintza eta demografia fluxuei dagokienez? Etorkizuneko belaunaldietan arreta berezia jartzen du garapen jasangarriaren definizioak berak; zentzu horretan, EH2040an gazteei zuzendutako

politiketan euskararen erabilerari lotutako datu eta neurriak beharrezko izango dira, kontuan izanda, besteak beste, gazteen mugikortasuna handia dela eta belaunaldi berri hauetan baliabideen (soldata eta etxebizitza) lorpen berantiarra eta prekarioa gertatzen ari dela. Gazteek lana edota etxebizitza beraien herrietan eskuratu ezin izanak zein eragin izango du lurralde orekan eta demografia fluxuetan? Beste lurraldeetatik datozen gazteak euskaraz ikasteko eta egiteko zaintza egiten bada?

Populazioaren zahartzeari dagokionez, 'zahartze osasuntsua' eta 'bizitza duina' bezalako kontzeptuen baitan 'hizkuntza-ongizatea' barne biltzen da?

2. Euskararen balio erantsia barneratzea zaintza eta demografia politiketan, lurralde politiketan bezalaxe.

Gogoetarako galdera batzuk: populazioaren zahartzeari dagokionez, 'zahartze osasuntsua' eta 'bizitza duina' bezalako kontzeptuen baitan 'hizkuntza-ongizatea' barne biltzen da? Belaunaldiarteko harremanak euskaraz eta hizkuntza-ren bueltan ere eman daitezke? 'Zilarrezko ekonomiak' eta adin nagusikoen autonomia garatzeko zaintza politikak zein erronka linguistiko planteatzen ditu?

Eztabaida interesgarria izaten ari da bizi kalitatea eta zahartzea lotuta. Bizi-kalitate maila altuaren adierazle positibotzat hartzen da bizi itxaropenean, noski; baina, gero eta luzaroago bizitza positiboa izanda ere, nahikoa al da horrekin bizi kalitate ona izateko? Dependentzian bizi direnen bizi kalitatea nola neurtzen da? Heriotzaren kalitatea aintzat hartzen da, adibidez, bizi kalitatearen barruan? Heriotza boluntarioak eskubide izan beharko luke?

3. Planetaren eta demografia mugak mundu mailako begiradapean eta tokiko eskalan aztertzea, hizkuntza gutxiituak dauden lurraldeetan bereziki.

Planetaren mugen gainetik bizi gara –aztarna ekologikoaren arabera, hiru planeta beharko lirateke munduko biztanle gutxiak Euskal Herrian bezala biziko balira–, eta mundu mailan gainpopulazioaz eta migrazio fluxu gero eta handiagoz (klima errefuxiatuez, tartean) hitz egiten da. EH2040an, zenbat izango gara munduan eta Euskal Herrian? Eta horietatik zenbat euskaldunak (=euskal hiztunak)? Testuinguru zabal horren baitan aztertu eta kokatu behar ditugu demografiako hiru aldagaiak (jaiotzak, heriotzak eta migrazio fluxuak), euskararen erabileran ahal den eta eragin positiboena izan dadin. Bizi itxaropen altua duen lurraldea izanik, nolakoak izan beharko lukete EH2040ko jaiotza eta migrazio tasek?

4. Etorkinen dentsitate erlatiboa eta kontzentrazioa berariaz kudeatzea, bereziki sektore prekarizatueta eta hizkuntza gutxiituak diren lurraldeetan.

Euskara gizarte kohesiorako elementu izateko, bereziki zaindu beharko dira sektore prekarizatuena tartean, hizkuntzaren erabileran eragin handia duten zaintza sektorean (feminizatua ere badena) edota ostalaritza sektorean. Izan ere, etorkin dentsitate eta kontzentrazio handiagoa dago sektore prekarizatueta, eta euskaraz jakin gabe laneratzten direnen ehunekoa altuagoa da. Sektore horietan hizkuntza eskubideak betetzen al dira? Zerbitzuak jasotzen dituzten

herritarren eta hiztun komunitateen hizkuntza-eskubideak eta etorkinek euskara ikasteko izan beharko luketen eskubidea nola gauzatzen dira? Gehiegi eskatzea da euskaraz oinarritzko elkarrizketa bat –edo pintxo poteoa– egitea? Eta zeini eskatu behar zaio gure herri gastronomiko honetan menuak euskaraz egotea? Bestalde, sektore horietan lan baldintzak duinak balira, euskararen erabilera hobetuko litzateke? Badugu garaia galdera horiei heltzeko.

5. Euskararen unibertsalizazioa posible egitea, demografia fluxuei eta immigrazioari dagokienean.

Euskalduntzen diren eta hizkuntza aniztasuna dakarten etorkin euskaldunak izan nahi baditugu, etorkinek aukera (erreal) izan beharko dute tokiko hizkuntzaren garrantziaren berri izateko eta euskara ezagutu, entzun eta erabiltzeko. Euskaraz bizitzeko beharra izan edota sentitzen dute? Tokikoen hizkuntza-praktikak nola eragiten dute ‘behar’ horretan? Bertan jaiotakoei euskara eskatzen ez bazaie edota erabiltzen ez badute, kanpotik datozenei noraino eta zein denbora epetan? Edota, nola erantzun egun entzuten diren «euskaraz egitea eskatzea diskriminazioa da» edota «euskara ez ikastea esku-bide bat da» baieztapenei?

6. Politika sektorialetan eta demografia estratifikazioetan hizkuntza aldagaia ezagutzea eta gainerako aldagaiekin gurutzatzea.

Gizarte zientzia desberdinetarako erabiltzen den zientzia estatistikoa da demografia. Lurralde jakin batean gizakion kantitatea eta egitura aztertzen ditu denboran zehar. Demografiaren egiturari dagokionez, hizkuntzari lotutako aldagai eta datu soziolinguistikoak ezagutzea beharrezko gertatzen da hizkuntza gutxituetako lurraldeetan.

Lehenik, esan daiteke euskara ezagutza datuak badauzkagula, nahiz eta egitura administratibo desberdinetan banatuta izateak –EAE, Nafarroa eta Iparraldea– zailtasun gehigarriak ekartzen dituen. Adibidez, ezagutzen dira ‘euskaldunak’ edo

‘ia euskaldunak’ zein ehuneko diren edota euskara erabilera datuak (Soziolinguistika Klusterraren kale erabilera datuak) zein diren, adina, sexua eta lurralde datuekin gurutzatuta. Bigarrenik, eta behin datuak izanda ere, datu horiek zaintza, turismo edota immigrazio politika/programa/proiektuak gauzatzekoan aintzat hartzea da hurrengo pausoa. Adibide batera ekarrita, turismoari mugak jarri behar al zaizkio euskararen erabileran modu esanguratsuan eragiten duenean? Eta, hirugarrenik, datu horiez gain, demografia/hizkuntzaren

Sorkuntza eta kulturaren
erdigunean egon
beharko luke euskarak,
eta zehar lerro izan. Baina
zehar lerro, zentralitatez
eta hasieratik. Euskaraz
egingo da gune
honetan? Hori pentsatu
behar da edozein gune
eraiki aurretik

inguruan zein beste datu esanguratsu behar diren hausnartu beharko da. Adibidez, euskara-rekiko atxikimenduari lotutakoak edo ezagutza erlatiboari dagozkion datuak badira? Eta immigrazioa/euskara datuak? Zein da euskalduntzen diren etorkinen ehunekoa lurralde edo herrika? Eta badakigu zein herritatik datozen eta nora etorri diren euskalduntzen direnak? Demografia fluxuetan, datozenen eta harrera egiten dutenen hizkuntza motibazio

eta erabilera datuak? Doazenetatik zenbat diren euskaldunak, eta horietatik zein bueltatzen diren? Metropolitazioa gertatzen ari den honetan, hizkuntza aniztasun datuak ere baliagarriak izango dira EH2040an. Urteetan Soziolinguistika Klusterrak eta Gaindegiak egindako lanari eskerrak emateko aukera baliatuko dut.

7. Demografia joerek lurraldearen bizigarritasunean eta lurgune euskaldunetan duten eragina eta aztarna neurtzeaz gain, orekatzea.

Demografiak euskararen erabileran duen eragina bereziki zaindu beharko da arnasguneetan, euskaraz bizi diren

auzoetan, euskal giroetan eta euskal fluxuetan. Horretarako, testuinguru fisiko zein sozialak zaindu, sortu eta saretzea gakoa da. Euskarak funtzio guztiak betetzen dituzten testuinguruek babes berezia behar dute.

8. Tokiko kultura eta hizkuntzan sorkuntza egiteko harremanetarako guneak lehenestea eta kontsumitzea beharrezko ez den espazio multifuntzional eta irekiak ere sustatzea.

Sorkuntza eta kulturaren erdigunean egon beharko luke euskarak, eta zehar lerro izan. Baina zehar lerro, zentralitatez eta hasieratik. Euskaraz egingo da gune honetan? Hori pentsatu behar da edozein gune eraiki aurretik.

Desberdinen arteko elkarrizketak errazten diren gune eta hirietan, euskara kohesio hizkuntza izan daiteke. Batez ere euskaraz –edo euskaraz gero eta gehiago– egingo den hiriak aukera ireki dezake haurren hiri, 65+ hiri, hiri segurua eta osasuntsua ere izateko.

9. Euskaldunen eta euskaraz ez dakitenen arteko hizkuntza harreman askotarikoak sustatzea (hizkuntza aniztasuna, ez ordezkapena).

Euskaraz izan ezin diren harremanak ez dira nahitaez hizkuntza hegemonikoetan edo hedatzaileetan izan behar. Euskaldun eta katalan batek katalanez elkar uler dezakete? Elkarrizketa elebidunak posible dira? Hizkuntzekin gozatzeko aukerak ere eman ditzakete hizkuntza teknologia berriek.

Edonola ere, ezinbestekoa zaigu euskaraz ez dakitenekin harremanak erdaretan izateko prestatuak izatea, euskararen ezagutzaren unibertsalizazioan pausoak emanda ere. Kasu horietan, euskaraz egiten ez den gune eta espazioek amankomunean zer duten aztertzea lagungarria izan daiteke ekin-tzarako lehen urrats gisa. Zaintza, turismo edota ostalaritza eredu globalizatzaileetan euskaraz egiteko aukerak gutxitzen al dira? Bestalde, gune eta harreman espazio horietan euskararen presentzia irabazten joateko, erdaretan subsidiarioki

noiz egingo den ados daiteke. Harreman askotarikoetan edota gune ez-euskaldunetan ere (ETB2, adibidez) euskaraz eta euskaratik bizitzearen garrantziaz eztabaidatzea, euskarari balio gehigarria aitortzea eta euskarari tokia egitea (azp titulaturik dauden euskarazko elkarriketa edo elkarriketa elebidunen bidez) euskararen erabilerarako epe motzeko pausoak izan daitezke, erdaretan izanda ere.

10. Etorkinen hizkuntzenganako interesa eta etorkinen hizkuntzei begirunea erakustea.

Ez dut uste nahikoa transmititzen edo azaltzen dugunik zergatik zaigun garrantzitsua/beharrezkoa euskaraz bizitzea, zergatik izan nahi dugun irekiak eta unibertsalak euskaratik. Geroz eta hizkuntza gehiago hitz egiten dira Euskal Herrian, eta horien artean badira beste lurraldeetako hizkuntza gutxiak ere, hala nola kitxua edota wolofera.

Aniztasun horrek euskararen erakarmen indarraren alde joka dezake. Izan ere, aniztasunari balioa emateak eta besteekiko interes hori azaltzeak ere laguntzen die datozen horiei hemengo hizkuntzara hurbiltzen. Batzuek oso naturalki egiten dute. Hala ere, hizkuntzak funtzionala izan behar du. Hori transmititu ezean, euskara arriskuan dagoen hizkuntza hori da. Eta, arriskuan badago, zergatik ikasi hori eta ez arriskuan ez dagoen eta denek erabiltzen duten hura? Euskara beste hizkuntzetatik zerk bereizten duen, hori da pentsatu eta transmititu behar dena.

Jar gaitezen etorkinaren tokian. Etorkina izanik eta legez behartua ez bazina (euskara ofiziala den lurraldeetan ere ez da exijitzen euskararen ezagutza), zergatik ikasiko zenuke tokiko hizkuntza gutxiak? Mundu mailan, tokiko hizkuntzen biziberritze prozesuetan, *euskara eredu* dela eta euskalgintza berrikuntza sozialaren adibide dela jakitea lagungarria izango litzaizuke zure motibazioan? Euskarak irautearen misterioak euskaldunekiko interesa piztuko lizuke? Euskaldunek hizkuntzaren zaintzan duten esperientziak *migratzaileon 110 hizkuntzoi egiten dieten harrerari* eragingo liokeela uste

duzu? Euskaldunek lurraldearekin zein harreman izan duten galdetuko zenioke zure buruari? Euskaraz bizitzeak eta euskal komunitatearen kide izateak zer ekarriko lizukeen pentsatzen jarriko zinateke?

Ondorioak

Esperantzaz bukatu nahi dut. Artikuluan nabarmenduta ageri da hizkuntzen arrisku faktoreen artean lurraldearen kudeaketa dagoela, eta azpimarratzen da, lurraldearen kudeaketa ereduak hizkuntzen biziberritzean eragiten duen moduan, tokiko hizkuntzak lurraldearen kudeaketan ere lagun deza-keela. Begirada ekologiko hau konplexua izanik ere, aukera ere bada intentzioz eta komunitate mailan eraginez gero. Izan ere, lurraldean eta hizkuntzan eragin badezakegu, bietako batean eraginda bestean ere eragiten da.

EH2040ra begira ere, euskalgintzak (eragile sozial eta erakunde publikoek) testuinguru euskaldun berriak sortzen (mitigazioa) eta testuinguru askotariko eta aldakorretara egokitzen (adaptazioa) asmatuko duelakoan nago. Gakoa izango da erakutsi izan duen berrikuntza sozialerako gaitasunean eta gogoan berriz ere arreta jartzea: euskararekin eta lurraldearekin konektatzeko, euskaraz bizi nahi/ahal/jakiteko eta euskaraz hobeto bizitzeko.

Mundu mailako testuingurua eta 2040 urtea interesgarriak dira. Mundu global honetan, arlo desberdinetan –energia, elikadura, hizkuntza...– tokiko eskalari erreparatzeko joera handitzen doa, eta joera horrek euskararen prestigioari mesede egin diezaioke. Ikusten ari gara lurraldetasunak gero eta modu ageriagoan eragiten duela hizkuntzen biziberritzean, eta, gainera, lurraldearen kudeaketak ez ezik, zaintza eta demografiak ere eragin nabarmena dutela hizkuntza gutxituen biziberritzean. Egungo krisi globalean, zaintza, demografia, ekologia, ekonomia, hizkuntza krisiaz eta abarrez ari garen honetan, tokiko eskalak eta subiranotasunaren aldarririk garrantzia hartuko dute. Hor asmatu beharko genuke

hizkuntzaren auzia ondo kokatzen. Gure erronka handietako bat da, hain justu, euskararen babesa beste borroka eta politiketan sartzea eta euskaraz bizitzea ondo bizitzeko proposamenarekin lotzea.

Gure eragin esparruan arreta jarrita, hizkuntza motibazio eta atxikimendurako erronka nabarmenduko nuke 2040ra begira. Lurralde eta naturaren garapenak eta hizkuntza garapenak elkar elikatzen dutela sentitzen hasiak garela pentsatu nahi dut, gure bizimodua eta lurraldearekin dugun harremana bizi garen eta gaituen hizkuntzaren bidez definitzen baita. Lurraldea, natura eta euskara garela barneratzeak norbanakoen zein taldeen identitatean eragingo luke. Euskara identitatearen faktore determinante bilakatuta, hizkuntzaren biziberritzean eta lurraldearen (eta beraz lurraren) defentsan eraginkorrakoak ginateke. Barne motibazioan oinarrituen begirada ekologikoak eragingo du euskararen aldeko babes-teknikak eta aktibismo bide interesgarriak urratzen. Abenturazko bidaia da aurrean duguna, bizitzatik deskonektatzea baino, geure buruarekin eta inguruarekin konektatzen lagunduko diguna. 🌱

Bibliografia

- Aperribai, J. (2022): 'Itsaso Olaizola: «Jasangarritasunaren erdigunean egon behar luke euskarak»', *Berria*, 2022-07-19.
- Azurmendi, M.-J.; Olaizola, I. (2003): 'Sustainable Quality of Life: Cultural Diversity, Environmental Law and Building Citizenship', *Medio Ambiente y Comportamiento Humano* 4(2), 127-152 (http://mach.webs.ull.es/PDFS/VOL4_2/VOL_4_2_e.pdf).
- Azurmendi, M.-J. (2010): 'Hizkuntza-ekologia eta jasangarritasuna, globalizazioan: Euskarari begira', *Bat. Soziolinguistika Aldizkaria* 75(2), 145-164.
- Bastardas-Boada, A. (2017): 'The Ecology of Language Contact: Minority and Majority Language', in A. Fill eta H. Penz (argk.): *The Routledge Handbook of Ecolinguistics*, 26-39.

- Bat. Soziolinguistika Aldizkaria* (2011): *Hizkuntza-ekologia euskararen ingurunean*, 81(4). zenbakia. Artikuluak: B. Uranga, A. Bastardas, J. I. Marko, X. Erize, I. Idiazabal, J. I. Marko eta B. Uranga eta J. Sarasua; mahai-ingurua (koord.): B. Uranga.
- (2014): *Lurralde-Antolaketa eta Hizkuntza*, 90(1). zenbakia. Artikuluak: B. Uranga, U. Fernandez de Betoño, K. Telleria, E. Apaolaza, I. Salaberria, P. Bilbao, B. Urkiza eta A. Ensunza.
- Brundtland, G. H. (1991): *Our Common Future*, Oxford, Oxford University Press.
- Davis, F. (2021): ‘Committing to Restorative Justice: Mediating Conflict, Strengthening Community and Repairing Harm’ (*Collective Trauma Summit 2021: Collective Healing in Action*: <https://thomashuebl.com/collective-trauma-summit-2021-collective-healing-in-action-summary>).
- Haugen, H. (1972): *The Ecology of Languages*, Stanford, Stanford University Press.
- Inglis, D.; Pascual, U. (2021): ‘On the links between nature’s values and language’, *People and Nature*, 1-17.
- Jakin Jardunaldia (2022): *Euskal Herria 2040: demografia, lurraldea, zaintza, hizkuntza*, Usurbil, 2022-07-07/08 (www.jakin.eus/bideoak/2022-euskal-herria-2040/30).
- Sánchez Carrión, J. M. Txepetx (1985): *La nueva sociolingüística y la ecología de las lenguas*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- Sarasua, J. (2007): ‘Material gordin bat hizkuntzen ukipenerako’, in X. Aierdi eta B. Uranga (argk.): *Euskara, immigrazioa eta hizkuntza eskubideak. Lan jardunaldiaren inguruko gogoetak*, Bilbo, Ikuspegi eta Amarauna-Unesco Etxea, 66-69 (www.unescoetxea.org/dokumentuak/euskara_immigrazioa.pdf).
- UEU50 (2022): *Lurralde eko-euskaldun eta euskal-feministarik bai ote?*, Bilbo, 2022-06-28 (www.ueu.eus/ikasi/udako-ikastaroa/1730/Lurralde%2Beko-euskaldun%2Beta%2Beuskal-feminista).